

УДК: 316.6:364]:314.

Ігор Хотенюк,

аспірант Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України

khotenuk@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-1485-3907

Igor Khoteniuk,

postgraduate student of Mykola Yarmachenko Institute
of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
вул. Берлінського 9,
м. Київ, 04060,
Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
9 M. Berlinskogo str.,
Kyiv, 04060, Ukraine

**ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ РОДИНИ, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ З
ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ, ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ**

**INTERNALLY DISPLACED FAMILIES WHO HAVE CHILDREN WITH
SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS AS AN OBJECT OF SOCIAL AND
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS**

Анотація. У статті розглянуто проблему соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених родин, які мають дітей з особливими освітніми потребами. Здійснено аналіз науково-методичної літератури з питань соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб. Проаналізовано проблеми та труднощі дітей з особливими освітніми потребами та їх батьків, які пов'язані з переміщенням. У статті наведено визначення понять «внутрішньо переміщений», «внутрішньо переміщена особа», «внутрішньо переміщені родини». Розкрито особливості соціально-психологічного супроводу, що є своєрідним синтезом тривалої і цілеспрямованої соціальної підтримки та

адресної психологічної допомоги. Окреслено законодавчі норми щодо соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб.

За результатами статті визначено проблему, яка потребує подальших наукових розвідок щодо її розв'язання. Зокрема, соціально-психологічних аспектів допомоги переселенцям, що сприятиме їхній адаптації та реабілітації, а також забезпечить ефективність програм та інтервенцій у цій галузі.

Ключові слова: внутрішньо переміщені родини, діти з особливими освітніми потребами, соціальний супровід, психологічний супровід.

Abstract. The article deals with the problem of social and psychological support of internally displaced families who have children with special educational needs. An analysis of the scientific and methodological literature was carried out. The problems and difficulties of children with special educational needs and their parents related to displacement were analyzed. The article defines the terms "internally displaced person", "internally displaced person", "internally displaced family". The peculiarities of socio-psychological support, which is a unique synthesis of long-term and targeted social support and targeted psychological assistance, are revealed. Legislative norms regarding social and psychological support of internally displaced persons are outlined. Based on the results of the article, a problem was identified that requires further scientific investigations regarding its solution. In particular, socio-psychological aspects of assistance to displaced persons, which will contribute to their adaptation and rehabilitation, as well as ensure the effectiveness of programs and interventions in this field.

Key words: internally displaced families, children with special educational needs, social support, psychological support.

Актуальність дослідження. Військовий стан, який триває в Україні з 24 лютого 2022 року, актуалізував багато питань, пов'язаних з внутрішньо переміщеними особами. Зокрема питань, пов'язаних із соціальним та психологічним супроводом родин, які мають дітей, зокрема з особливими освітніми потребами. За умов війни та вимушеної міграції ці родини потребують особливої уваги і допомоги зі сторони держави, небайдужих громадян, громадських організацій та міжнародної спільноти.

У контексті сказаного важливою складовою роботи з сім'ями внутрішньо переміщених осіб є соціально-психологічний супровід.

Соціально-психологічний супровід є своєрідним синтезом тривалої і цілеспрямованої соціальної підтримки та адресної психологічної допомоги. Це головний ресурс підтримки особистості, регенерації її психологічного стану, який сприяє подоланню депресивних розладів та тривоги. Відсутність або недостатність професійного супроводу ускладнює інтеграцію в соціум, уповільнює можливість професійної переорієнтації, знижує рівень економічного та суб'єктивного добробуту.

Мета статті: розглянути проблему соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених родин, які мають дітей з особливими освітніми потребами та здійснити аналіз проблем та труднощів дітей з особливими освітніми потребами та їх батьків, які пов'язані з переміщенням.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Питання соціально-психологічного супроводу родин, які переміщуються із зони збройного конфлікту, регулює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Згідно зі статтею 1 цього Закону «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув місце свого проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, масових порушень прав людини» [1].

Термін «внутрішньо переміщений» за дослівного тлумачення означає особу, яка змінила своє розташування в межах держави, тоді як поняття «вимушений» означає примусовий характер і здійснення дії проти бажання особи під тиском обставин. Тому термін «вимушений переселенець» більш вдало описує категорію осіб, які змінили місце проживання з не залежних від них причин, оскільки саме поняття «вимушений» за своїм змістом пояснює наявність проблем як логічний наслідок певної події.

Дослідниця М. Ніколайчук зазначає, що внутрішньо переміщені особи – це «специфічна цільова група реалізації міграційної політики, якій

притаманні різномірні ознаки, детерміновані особливими потребами, особистісними характеристиками та впливами зовнішнього середовища» [7].

Проблема внутрішньо переміщених осіб – тема, яка набирає неабиякої актуальності, про що свідчать нові наукові праці та дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, які останнім часом почали з'являтися (Т. Бондар, О. Гончаренко, Г. Гудвін-Гілл, Д. Іванова, О. Карпенко, Е. Лібанової, В. Новік, Н. Романової, Дж. Хетеуей та інших) [4,5,6,7].

Теоретичне підґрунтя роботи з переміщеними особами у воєнний та кризовий період сформулювали у своїх працях вчені А. Акмалова, І. Зверева, Г. Лактіонова, М. Лукашевич, А. Капська, О. Карпенко, В. Панок, Л. Тюпті та ін. Значна кількість наукових досліджень окреслює окремі аспекти проблеми внутрішньої міграції в кризові періоди. Так, дослідники О. Балакірева, О. Новікова, О. Амоша, В. Антонюк, І. Григоренко, Н. Савельєва, М. Дем'яненко, К. Кассас., І. Козинець, К. Крахмальова, Л. Шестак розкривають соціальні аспекти цієї проблеми; І. Кудря, Т. Кульчицький, Н. Мазіна, О. Макарова, Н. Максимовська, М. Малиха, О. Проценко, Ю. Пащенко, Л. Мельник аналізують основи соціально-правового захисту осіб даної категорії; Т. Семигіна, Н. Гусак, С. Трухан, Н. Синковець, Т. Старинська, О. Субботіна, М. Сірант, І. Трубавіна, І. Куратченко, Н. Чуйко, О. Ляшук приділяють увагу вивченню значення особистісного ресурсу ВПО, дослідженню умов їх ресоціалізації у новій громаді та розробці практичних рекомендацій [3,7].

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги», соціальні послуги – це дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/родин, які в них перебувають. Закон визначає, що повноваження здійснювати соціальний супровід мають органи соціального захисту. Зокрема, визначено, що вищезгадані служби надають психологічні, соціально-педагогічні, медичні, юридичні та соціально-економічні послуги.

На думку Ю. Луценка, «першочерговими у надзвичайних ситуаціях стають саме соціально-педагогічні послуги, а вже після нормалізації соціально-побутових та економічних питань актуальними стають питання психічного здоров'я» [4]. Саме **соціально-педагогічні послуги передбачають:** допомогу у визначенні потреб сім'ї, з урахуванням потреб кожного з її членів; обговорення проблем та надання порад з розв'язання соціальних проблем; надання консультацій щодо всебічного і гармонійного розвитку дитини (у т.ч. з урахуванням її функціональних обмежень (за їх наявності); навчання батьків ефективних методів виховання, навчання особи та членів сім'ї щодо мобілізації власних ресурсів для розв'язання особистих проблем; формування навичок планування власного бюджету; формування навичок самообслуговування; формування стереотипів позитивної поведінки та здорового способу життя; запобігання конфліктам між батьками та прийомними дітьми; формування навичок у прийомних батьків щодо методів і форм виховання дітей відповідного віку; сприяння адаптації дитини до родинного оточення (у т.ч. в прийомній сім'ї та, у разі її повернення, в біологічній сім'ї); формування у сім'ї навичок дотримання санітарно-гігієнічних норм та норм суспільної моралі; налагодження соціальних контактів з родичами, соціальним оточенням; формування навичок усвідомленого, відповідального батьківства; профілактика негативних явищ та протиправної поведінки; відновлення втрачених соціальних зв'язків.

Комплексна соціально-педагогічна робота проводиться на різних рівнях: державними органами соціального захисту, Регіональними центрами реабілітації, соціальними службами, громадськими організаціями, закладами освіти та культури.

Дослідниця Т. Каменщук зазначає, що «розглядаючи дефініції «психологічна підтримка» та «психологічна допомога», ключовим елементом вважаємо психологічне здоров'я як провідну потенційну передумову забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної та оптимальної взаємодії з людьми, соціальним та

іншим оточенням». Водночас О. Блинова стверджує, що без збереження психологічної стійкості неможливе задоволення від процесу самореалізації, відчуття розумового і соціального благополуччя. Основними показниками психологічного благополуччя, на її думку, є здатність долати стресові ситуації, відсутність депресії та наявність перспектив [2].

Результати дослідження. У контексті нашого дослідження об'єктом соціально-психологічного супроводу є родини дітей з особливими освітніми потребами, які були вимушені переїхати з постійного місця проживання та отримали статус внутрішньо переміщених осіб.

Сучасні українські науковці М. Карпа, Т. Комар, В. Кухарчук І. Лунгул, В. Тарасенко, Л. Шумна розглядають сім'ї, що мають дітей з особливими потребами, з позиції різних наукових підходів, зокрема особливостей психологічної сфери, психоемоційного клімату таких родин, правового забезпечення та соціального захисту дітей з особливими потребами. Особливості життєдіяльності родин, які мають дітей з особливими потребами, з позицій соціальної та соціально-педагогічної роботи розкривають В. Білоус, Л. Саєнко. Окремі аспекти соціального супроводу та соціально-педагогічної підтримки, зокрема соціально-психологічної реабілітації дітей з особливими потребами та їх родин, розглядають в своїх працях А. Капська, О. Андрієнко, В. Тесленко, Л. Кобилянська, Н. Бастун, О. Безпалько [4,5,6,7] .

У спеціальній психології психологічний супровід як метод психологічної допомоги батькам, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, досліджували вітчизняні дослідники (Н. Бастун, О. Бабяк, О. Бондаренко, А. Душка, Є. Зімовіна, В. Кобильченко, Г. Кукуруза, Т. Скрипник, І. Омельченко, А. Фільчакова, Т. Яблонська та ін.), розглядаючи батьків як ресурс для розвитку та соціальної адаптації дитини.

Теоретичний аналіз сучасних наукових джерел дав змогу виділити основні проблеми, які спостерігаються у дітей з особливими освітніми

потребами і розв'язання яких лежить у площині комплексної роботи як з дітьми, так і з родинами.

До основних проблем, які спостерігаються у внутрішньо переміщених дітей, належать:

1) порушення когнітивних процесів (погіршення пам'яті, труднощі концентрації уваги, розлади мислення);

2) невротичні реакції (стресове виснаження, фобічні реакції, порушення сну й апетиту);

3) функціональні розлади (регрес поведінки та психосоматичні розлади);

4) емоційні та поведінкові порушення (реакції протесту, підвищена плаксивість та капризність (діти молодшого шкільного віку), часті зміни настрою);

5) проблеми, пов'язані із спілкуванням (несформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, страх і недовіра або агресія і дратівливість стосовно оточення, можлива надмірна залежність від думок оточуючих);

6) порушення взаємовідносин в сім'ї, коли зміна соціальної ситуації та обов'язків у сім'ї часто змушує дітей і підлітків «включатися» в дорослі проблеми, до яких вони можуть бути не готові.

У свою чергу, проведені нами анкетування внутрішньо переміщених родин, які мають дітей з особливими освітніми потребами, допомогли визначити такі проблеми:

1. Забезпечення житлом. Відсутність місця проживання – це основна проблема, яка виникла в результаті зміни місця проживання внутрішньо переміщених родин з дітьми з ООП. Зокрема складністю для цих людей є пошук архітектурно та матеріально доступного житла, яке б враховувало можливість вільного пересування осіб з інвалідністю. Не завжди надане житло відповідає потребам осіб з особливими потребами, і зазвичай пропонується єдиний варіант, який не відповідає вимогам цих осіб.

2. Побутові проблеми. Батьки переймаються за фінансові проблеми, через які не можуть організувати повноцінну життєдіяльність своєї дитини.

3. Емоційні проблеми. Після пережитого деяким дітям дуже важко соціалізуватися. Також перешкодою є відсутність місць, де б вони могли провести час із задоволенням. Вони сумують за своїм домом та старими друзями, дітям не завжди легко адаптуватися у новому колективі, що продовжує період адаптації до нового місця.

4. Навчання. Викликом для всіх родин стало прилаштування до нових умов існування, пошук закладів освіти, готових якісно організувати навчання дітей з ООП, налагодження корекційно-розвивальної роботи. Багато хто висловлюється про те, що дистанційне навчання не є ефективним. Не всі батьки мають змогу забезпечити дітей гаджетами для навчання. Через стрес та евакуацію деякі втратили свою зосередженість та мотивацію до навчання.

5. Медичний супровід. Доступ до медичних послуг – це друга за важливістю проблема для родин дітей з ООП з числа ВПО. Терміновий незапланований виїзд з непідконтрольної території дуже часто призводив до того, що засоби особистого користування, такі як милиці, візочки, реабілітації і т. п. залишалися у місцях постійного проживання. А для отримання нових, за державними програмами, потрібні відповідні документи, які теж не завжди є у наявності та потребують певного часу для їх поновлення.

Сьогодні соціальну, психологічну та соціально-медичну підтримку родин ВПО з дітьми з особливими потребами покладено на громади і державу. Але важливою є не лише соціальна підтримка у ситуації внутрішнього переміщення та війни, а й психологічний супровід, тому що всі ВПО, які були в зоні бойових дій (або наближені до неї), мають психологічні травми, страждають від тривалого стресу і його наслідків. Якщо до початку війни соціальна підтримка сім'ям із дітьми з особливими потребами полягала у соціальних послугах, що були спрямовані на недопущення погіршення їхнього стану, виконання батьками своїх прямих обов'язків щодо дитини і

психологічного прийняття проблеми і зміни ставлення до неї, то сьогодні до цих проблем додаються також проблеми безпеки (як знайти укриття, в яке можна швидко спустити дитину на візочку, наприклад), медичного обслуговування в умовах переміщення (не завжди в населеному пункті є можливість отримати необхідну медичну допомогу, відвідати вузького спеціаліста, потрібен транспорт для відвідування медичних установ, ліки тощо), проблема вживання гарячої дієтичної їжі в умовах відсутності світла й тепла, проблема скупчення людей у МКП, побутові проблеми й негаразди, нестача всього необхідного для життя, яке було вдома.

Психологічне консультування батьків, членів родин, мікросоціуму, в якому перебуває дитина з особливими потребами, має відбуватися постійно. Через воєнний стан у країні, вимушене внутрішнє переміщення більшість родин утратила зв'язки із соціально-психологічними консультантами та соціальними працівниками, які їх супроводжували. Проте вкрай важливим є надання своєчасної психологічної допомоги, бо членів родин треба навчити новим формам контролю над ситуацією в кризових умовах, допомогти винайти дієві шляхи комунікації з новим оточуючим середовищем, новими умовами життя, допомогти дитині з особливими потребами відчувати себе більш-менш захищеною, навчити жити в умовах війни і тривоги, ракетних ударів, відсутності безпеки. У приймаючих громадах психологічні центри та психологи намагаються якнайдієвіше і якнайшвидше допомогти подолати психологічні труднощі родинам ВПО з дітьми з особливими потребами. Але проблема полягає у тому, що соціальні послуги соціальних служб, зокрема й психологічні, надаються на засадах добровільності їх прийняття, сім'ї повинні звернутися до соціальних служб із проханням про надання послуг, а часто батьки не можуть залишити дітей самих і піти в служби, а діти туди не дійдуть самі. Виникає питання наближення психологічних та інших соціальних послуг до місць проживання внутрішньо переміщених родин із дітьми з особливими потребами.

Висновки. Отже, розглядаючи внутрішньо переміщені родини, які мають дітей з особливими освітніми потребами, як об'єкт соціально-психологічного супроводу зазначимо, що підтримка родин із дітьми з особливими потребами в умовах внутрішнього переміщення та воєнного стану в країні має враховувати усі її аспекти (соціальний, моральний, психологічний, педагогічний, медичний та матеріальний). Це є корисним для розробки ефективних підходів до психологічної підтримки та реабілітації родин дітей з особливими потребами, а також для розуміння впливу вимушеного переміщення на їхнє психічне здоров'я та добробут.

Розуміння соціально-психологічних аспектів може допомогти врахувати потреби переселенців, сприяти їхній адаптації та реабілітації, а також забезпечити ефективність програм та інтервенцій у цій галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

2. Блинова, О. (2013). Психологічне здоров'я мігрантів: результати емпіричного дослідження. Український психологічний журнал. № 2, с. 244–255.

<https://social-science.uu.edu.ua/article/1072>

3. Волошин, С. (2019). Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». №9, с. 73–76.

file:///C:/Users/123/Downloads/nataliia.krushynska,+012_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B8%D0%BD+%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B0_73-76.pdf

4. Захист прав дитини в діяльності соціального педагога навчального закладу: [метод. рек.] / авт. кол. за ред.: Ю. А. Луценка, В. Г. Панка. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016 – 73 с.

https://lib.iitta.gov.ua/713018/1/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%83_10_12.pdf

5. Зливков, В., Лукомська, С., Федан, О. (2016). Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка. 219 с.

<https://core.ac.uk/download/pdf/77241343.pdf>

6. Buijs, V.L., Jeronimus, B.F., Lodder G.M., Steverink N., & de Jonge P. (2021). Social needs and happiness: A life course perspective. *Journal of Happiness Studies*. 22(4), 1953–1978.

7. Nikolajchuk, M. The constituent elements of the mechanism of regulation of migration processes of the rural population. *Rehional'na ekonomika*. 2005. Vol. 3. №. 37. P. 105–112.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib» vid 20.10.2014 № 1706-VII

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

2. Blynova, O. (2013). Psykholohichne zdorovia mihrantiv: rezultaty empyrchnoho doslidzhennia [Psychological health of migrants: results of an empirical study]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*. № 2, 244–255.

<https://social-science.uu.edu.ua/article/1072> [in Ukrainian].

3. Voloshyn, S.M. (2019). Osoblyvosti zmistu sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib do novoho sotsialnoho seredovyscha [Osoblyvosti zmistu sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib do novoho sotsialnoho seredovyscha]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia*. №9, 73–76.

file:///C:/Users/123/Downloads/nataliia.krushynska,+012_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B8%D0%BD+%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B0_73-76.pdf [in Ukrainian].

4. Zakhyst prav dytyny v diialnosti sotsialnoho pedahoha navchalnoho zakladu : [metod. rek.] / avt. kol. za. red.: Yu. A. Lutsenka, V. H. Panka. – K. : [Protection of children's rights in the activity of a social pedagogue of an educational institution] UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 2016, 73.

https://lib.iitta.gov.ua/713018/1/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%83_10_12.pdf [in Ukrainian].

5. Zlyvков, V.L., Lukomska, S.O., & Fedan, O.V. (2016). Psykhodiagnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievnykh sytuatsiiakh. Kyiv: [Psychodiagnostics of personality in life crisis situations]. *Pedahohichna dumka*, 219 <https://core.ac.uk/download/pdf/77241343.pdf> [in Ukrainian].

6. Buijs, V.L., Jeronimus, B.F., Lodder, G.M., Steverink, N., & de Jonge P. (2021). Social needs and happiness: A life course perspective. *Journal of Happiness Studies*. 22(4), 1953–1978. DOI: [10.1007/s10902-020-00287-9](https://doi.org/10.1007/s10902-020-00287-9) [in Netherlands].

7. Nikolajchuk, M. The constituent elements of the mechanism of regulation of migration processes of the rural population. *Rehional'na ekonomika*. 2005. Vol. 3. №. 37, 105–112. [in Ukrainian].